

Olga Gorbaczewa

Eustachy Januskiewicz. Wyjątki z korespondencji czterdziestoletniej z lat 1831–1871. Część II, lata 1833–1835

Niepodległość i Pamięć 25/1 (61), 363-394

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Olga Gorbaczewa

Białuryski Uniwersytet Państwowy

Eustachy Januskiewicz. Wyjątki z korespondencji czterdziestoletniej z lat 1831–1871.

Część II, lata 1833–1835¹

Paryż, 10 lutego 1833².

Z księgarzem Hectorem Bossange³ wszedłem do spółki handlowej i zakładamy biuro komissowe do sprzedaży ksiąg polskich emigrantów w kraju, a sprowadzania nawzajem tu krajowych. Może też zajmiemy się i wydawnictwem. Aleks[ander] Jełowicki⁴ kilka już pięknych książek swoim nakładem

¹ Pierwsza część została opublikowana w: „Niepodległość i Pamięć” 2016, r. 23, nr 2(54), s. 235–263.

² Fragmenty z tego listu wydrukowane przez Józefa Kallenbacha. Zob. J. Kallenbach, *Z epoki emigracyjnej (1833–1841)*, „Lamus”, Lwów 1909, z. 3, s. 444–445.

³ Hector Bossange – syn znanego francuskiego księgarza Marcina Bossange (1766–1865). Pierwsza księgarnia tej rodziny została otwarta w 1787 r., następnie akcjonariuszami spółki zostali M. Masson i G. Besson, co stało się podstawą do ekspansji firmy na zewnątrz. Księgarnie zostały otwarte w Londynie, Montrealu, Neapolu, Rzymie i Lipsku. Po śmierci ojca firma przeszła na syna Hectora.

⁴ Aleksander Jełowicki (18.12.1804–15.04.1877) – działacz publiczny, redaktor i wydawca. Po klęsce powstania listopadowego 5.10. 1831 r. razem z M. Rybińskim przeszedł do Prus. 27.02. 1832 r., wspólnie z A. Mickiewiczem przebywał w Paryżu. W grudniu 1832 r. stał się jednym z założycieli Towarzystwa Pomocy Naukowej. W 1834 r. sfinansował publikację *Pana Tadeusza*. 1.07.1835 r. stał się jednym z założycieli Polskiej Księgarni i Drukarni. W 1841 r. otrzymał święcenie kapłańskie i został włączony w krąg spraw kościelnych. Zmarł w Rzymie.

wydrukował⁵. Szkoda, że nie mogę wam posłać 4-go tomu *Poezyi* Adama⁶.

150 naszych opuściło Awinion i udało się w różne strony... ku granicom Szwajcarii. Wielu zostało już przytrzymanych w Lionie i innych pogranicznych miastach. Biegliśmy do Francji jak do Kolchidy po runo złote⁷, aż tu znaleźliśmy, już nie wiem jak je nazwać.

[s. 17] 25 lutego [1833 r.]⁸

Od 1 kwietnia reformuję moją Gazetkę i będzie coś lepszego niż dotąd, bo obiecali mi pisywać do niej Adam i Bohdan⁹. Mam 513 prenumeratorów, i to mi za 4 miesiące przynosi 1 000 franków czystego dochodu.

Zaliwski¹⁰ wydał swoje pamiętniki pełne niedorzecznych kłamstw

⁵ W momencie założenia z E. Januskiewiczem drukarni A. Jełowicki wydrukował już kilka książek, w tym dzieła A. Mickiewicza, J. Słowackiego, M. Mochackiego, Z. Krasińskiego, J.U. Niemcewicza, S. Witwickiego, W. Pola, A. Goreckiego i inni. Zob. F. German, *Jełowicki Aleksander*; [w:] PSB, t. 11, s. 160; J. Słowacki, *Poezye*, t. 1–3, Paryż 1832; *Trzy konstytucje polskie porównał J. Lelewel*, Paryż 1832.

⁶ Mowa o paryskim wydaniu A. Mickiewicza z r. 1832. Zob. A. Mickiewicz, *Poezye*, t. 4, Paryż 1832.

⁷ Autor wspomina Argonautów z mitologii greckiej, którzy udali się do gruzińskiej Kolchidy po złote runo.

⁸ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 445.

⁹ Chodzi o czasopismo „Pielgrzym Polski”, które A. Mickiewicz redagował od kwietnia 1833 r. Zob. „Pielgrzym Polski”, Paryż 1832–1833.

¹⁰ Józef Zaliwski (1797(1798?)–1.04.1855) – powstaniec listopadowy, otrzymał srebrny krzyż *Virtuti Militari*, pułkownik 1. pułku piechoty liniowej. Przeniósł się do Galicji razem z D. Ramorino, następnie emigrował do Francji. 24.12.1831 przybył do Paryża. Na początku 1832 r. stworzył organizację Zemsta Ludu, celem której była wyprawa partyzancka na terytorium byłej Rzeczypospolitej. W marcu 1833 r. przybył do Galicji, a następnie z niewielkim oddziałem udał się do Królestwa Polskiego. Po nieudanej kampanii w kwietniu 1833 r. powrócił do Galicji. W 1834 r. aresztowany przez austriacką policję, w 1837 r. został skazany na śmierć, co później zostało zamienione na 20 lat więzienia. W 1848 r. wyszedł z więzienia w związku z wydarzeniami Wiosny Ludów, po czym wrócił do Paryża i wycofał się z działalności politycznej. Zmarł w przytułku św. Kazimierza. Zob. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), ф. 1297, воп. 1, спр. 6766; ф. 1430, воп. 1, спр. 5112, арк. 14 адв.; В. Гарбачова, *Паўстанне 1830–1831*

i fałszów¹¹. Gurowski powadził się z doktorem Rostkowskim i pchnął go sztyletem w rękę¹², wyjeżdża do Anglii. Mochnacy opuszczają Paryż, Kamil niebezpiecznie chory¹³. Z Bezansonu i Awinionu wielu naszych ziomków przenoszą do Bergerac.

18 kwietnia [1833 r.]

Miała nastąpić rewolucja w Niemczech, tymczasem pierwsza próba jej we Frankfurcie nie udała się, a Polacy co dla niej opuścili Francję już do niej wrócić nie mogą. Poczciwi Szwajcary dali przytułek 400 powtórnym emigrantom. Oto jest dosłowny odpis odezwy Polaków z Bezansonu do nas w Paryżu pozostałych:

„Powinność, rozpacz i interes nam spólny serca i uczucia, sumienie i dążność” powołują nas na obronę wolności Niemiec. Podzielacie pewnie Mężowie przekonanie, że wykroczeniem byłoby nieodpowiedzieć oczekiwaniu i tak świętym obowiązkom, w ten czas gdy nawet miejsce następcza nam sposobność [s. 18] do pełnienia onych. Udajemy się w marsze, chorągiew narodowa nam przywodzi; tym krokiem wskazujemy ludom że winny sobie wzajemne wsparcie. Za niewdzięczność wdzięcznością się odpłacamy. Krok ten pewnie dobrze widziany będzie. Jednak opuszczając Francję nie przestaniemy być częścią Emigracji. Znajdziecie nas zawsze z nią połączonych, bo dobrze zrozumiane cele nam to nakazują razem z braterską miłością. Lecz Mężowie! rewolucji los niepewny niech nam ukaże iż rezerwa w każdym wypadku potrzebna; raczcie więc odezwą swą zachęcić ziomków, aby nie opuszczali Francji dopóki okoliczności przyjaznymi dla nas się nie okażą; a jeżeli nieszczęście na ziemi Gallów będzie niezmienne, wyrzekać się nas, by nie popsuć interesu Ojczyzny. Cześć i szacunek.

zadoŭ na Беларусі, Мінск 2001, s. 44, 57, 58, 169; M. Tyrowicz, Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832–1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Przewodnik bio-bibliograficzny, Warszawa 1964, s. 794–796.

¹¹ Zob. J. Zaliwski, *Rewolucja polska 29 listopada 1830 r.*, Paryż 1833.

¹² Autor wspomina Adama Gurowskiego i Wojciecha Rostkowskiego. Zob. A. Witkowska, *Cześć i skandale. O emigracyjnym doświadczeniu Polaków*, Gdańsk 1997, s. 112, 155, 200.

¹³ Mowa o braciach Maurycym i Kamilu Mochnackich.

Postanowiliśmy, aby na wsparcie rodaków dziś będących w Szwajcarii, każdy oddał 10-tą część dochodu. Jest nas 4000, tam ich 400 tylko. Jeżeli by z kraju chciano im co posłać, adresować do pułkownika Oborskiego¹⁴ do Berna.

23 maja [1833 r.]

Z powodu hałasu republikańców lyońskich przy procesie dzienniczka [?] ¹⁵, policja uwierzyła, że jakiś nowy spisek ukartowano w Lyonie, a co [s. 19] najzabawniejsza, że na jego czele postawiono Samuela Różyckiego – jego samego! spokojnie siedzącego w Bernie. Życzliwy nawet Polakom jeden z dzienników ogłosił co następuje: „La police de Lyon a fait aujourd’hui plusieurs visites domicillaires pour découvrir le gen. pol. Różycki. Nous invitons les personnes qui pourraient connaitre la retraite de cet officier à lui fair part au demarches et des intentions probablement fort bienveillantes au juste milieu”¹⁶. Ja też jako jego adjutant napisałem zaraz do prefekta pol[icji], że mój dawny generał siedzi w Bernie. Alboż to rzecz niezabawna?

Jenerał Dembiński jedzie pojutrze do Baszy Egiptu, ale nas zaręcza że wiary przodków nie zmieni. Bem za fortuną goni u Don Pedry. Niemcewicz ogłasza właśnie swe pismo do ziomków, szczerze w nim mówi co myśli¹⁷. Czartoryski wczoraj wrócił z Londynu.

¹⁴ Ludwik Oborski (25.08.1789–25.10.1873) – ur. w Warszawie, w powstaniu listopadowym brał udział w stopniu pułkownika, emigrant, działacz polskiego ruchu socjalistycznego. W lutym 1832 r. przybył do Francji, skierowany do Besançon, gdzie kierował miejscową Radą Emigracyjną. W kwietniu 1833 r. przeniósł się do Szwajcarii. Następnie z różnych powodów mieszkał w Anglii i Stanach Zjednoczonych. Działał w czasie Wiosny Ludów. Zob. R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 3, s. 217–218.

¹⁵ Słowo nieczytelne.

¹⁶ Policja Lyonu dzisiaj w celu znalezienia gen. Różyckiego prowadziła wiele poszukiwań. Zapraszamy osoby, które wiedzą, gdzie znajduje się ten oficer i zawiadomią o jego działaniach i ewentualnych intencjach, wyrażając w taki sposób uwagę i troskę o krewnych (fr.).

¹⁷ Od sierpnia 1831 r. J.U. Niemcewicz znajdował się w Anglii, gdzie reprezentował polistopadową emigrację. Wymieniony artykuł *Ostatnie słowo do ziomków moich* z 15.05.1833 r. zamieszczony został w „Pamiętnikach Emigracji Polskiej”.

5 lipca [1833 r.]¹⁸

Od dziś Pielgrzym mój przechodzi w inne ręce (Bogdana Jańskiego)¹⁹. Nieprzyjemności wydawnictwa już mi się naprzykrzyły, wolę zająć się [s. 20] publikacją polskiego Magasin pittoresque²⁰. 52 numerów z 200 rycinami kosztować będą dukata.

Przed kilku dniami miałem wezwanie od sukcesorów księcia Antoniego Radziwiłła²¹, bym przyjął amnestję, wracał do kraju i do ich interesów. Przedkładają mi, że układy nasze zostają w całej swej mocy dotychczas. Odpisałem, że jest dla mnie coś droższego nad majątek czego się lękam utracić i dla czego nie wrócę.

Bem wrócił z zawartą konwencją i zamierza wzywać Polaków do Legii Królowej Marii. Rząd francuski radby nas się pozbyć, zmniejsza żołd, rozdrabnia zakłady żeby wzajemnemu porozumieniu się Emigracji zapobiedz.

20 lipca [1833 r.]²²

9-go kazano mi we 24 godziny opuścić Paryż. Za co? Jedni mówią że m jestem republikanin, drudzy że m był wydawcą *Pielgrzyma*, inni że jestem z całą Emigracją w ciągłych stosunkach, a inni znouu że m przeciw wyprawie portugalskiej napisał *Polacy w Oporto*. Teraz, kiedy rozkaz zawieszony, wszystko mi jedno skąd wiatr nageł tę burzę.

wydanie których zainicjował A. Czartoryjski. Autor analizował przyczyny utraty niepodległości i możliwości powrotu do poprzedniego stanu. Zob. I. Rusinowa, *Pana Juliana przypadki życia. Julian Ursyn Niemcewicz 1797–1841*, Warszawa 1999, s. 315.

¹⁸ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 445–446.

¹⁹ Od lipca 1833 r. redaktorem „Pielgrzyma Polskiego” zostaje Bogdan Jański (26.03.1807–2.07.1840). Wydaniem czasopisma Januskiewicz zajmował się do 2 sierpnia, do czasu wydalenia z Paryża. Zob. S. Kalembka, *Prasa demokratyczna Wielkiej Emigracji. Dzieje i główne koncepcje polityczne (1832–1863)*, Toruń 1977, s. 39–40.

²⁰ Januskiewicz przymierzał się do wydania w języku polskim popularnego literacko-naukowego ilustrowanego francuskiego czasopisma „Magasin Pittoresque”, drukowanego w okresie 1833–1838.

²¹ Antoni Radziwiłł (13.06.1775–7.04.1833) – syn Michała Hieronima, ordynat nieświeski i ołycki.

²² Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 446.

10 lipca Bem był w Bourges. Zjawia się u niego pod pozorem ochotnika, niejaki Pasierbski i podając mu lewą rękę, z prawej wymierzył kroczą [s. 21] i strzelił do niego. Szczęściem bez szwanku. Uciekł niepojmany, a Bem wrócił do Paryża²³. Obejdzie się bez nas, bo Napier²⁴ zabrał flotę Don Miguela, wylądowane wojsko zajęło prowincję Algarbii²⁵ i Don Pedro sam zdobędzie Lizbonę.

Zbliżają się dni lipcowe, na Sekwanie budują okręt, po placach teatru dla ludu. Nastąpi też odkrycie posągu Napoleona na kolumnie Placu Vendome²⁶.

30 lipca [1833 r.], Paryż.

26 lipca o godzinie 1-szej miałem wizytę komisarza policji i drugiego jakiegoś urzędnika. Szukali papierów podejrzanych, broni, amunicji. Nie znaleziono nic, a mimo to od 5 dni jestem zamknięty w więzieniu prefektury policji. Główny powód żem w korespondencji z całą Emigracją, a stąd że mogę być niebezpiecznym. Za dni dwa mam jechać do Anglii lub Belgii. Żał mi opuszczać brata i tylu przyjaciół którzy mi dzisiaj dają tyle dowodów przywiązania. Dzienniki paryskie zaraz wedle swego obyczaju doniosły o mojem uwięzieniu, jeśli który z nich do matki przyjdzie przed moim listem, co ona biedna pomyśli?

[s. 22] Le Corsaire²⁷ żartując dodał, że moje uwięzienie jest extra programatu uroczystości i zabaw lipcowych zapowiedzianych przez policję.

Miałem w więzieniu kolegę, jednego ucznia ze szkoły politechnicznej, z którym zaprzyjaźniłem się od razu.

²³ Opisany przebieg zamachu na J. Bema, przeprowadzonego w Bourges przez kapitana Platona Pasierbskiego z powodu działalności Bema przy tworzeniu Legionu portugalskiego. Próba skończyła się niepowodzeniem.

²⁴ Charles John Napier (6.03.1786–6.11.1860) – admirał floty angielskiej i portugalskiej. W 1833 r. w randze wiceadmirała służąc we flocie portugalskiej pokonał flotę Don Miguela w Saint Vincent.

²⁵ Algarbia – prowincja północnej Portugalii.

²⁶ Chodzi o odnowienie pomnika na placu Vendome w Paryżu, który na zlecenie Napoleona został wzniesiony w 1807 r. z okazji zwycięstwa pod Austerlitz. Był to monument wysokości 44 m, na szczycie którego znajdowała się rzeźba Napoleona I. W roku 1814, po wejściu do Paryża wojsk koalicji antyfrancuskiej figura została zamieniona na białą flagę z lilią. W 1833 r. Ludwik Filip nakazał wykonać nową figurę i zainstalować ją na kolumnie.

²⁷ „Le Corsaire” – dziennik francuski, wydawany w Paryżu.

Bruxella, 14 sierpnia [1833 r.]

Eugenia w liście swoim jeszcze 15 marca 1832 pisała mi „mais vous, vous ne pouvez être chicané n’y donnant aucune occasion, ne fasant pas partie d’aucun club ni comité”²⁸, a jednak stało się tak że m z Francji wygnany, ale nie odprowadzał mnie żandarm, poprzestano na moim słowie i 2 sierpnia dyliżansem Laffitte²⁹ odjechałem przez Valenciennes³⁰.

Oddalono jednocześnie Lelewela, Czyńskiego, Puławskiego i innych, ale ja z nimi nic wspólnego nie miałem, stoję odrębnie i tylko chciałbym aby mię nikt do nikogo nie przylepiał.

W Bruxelli taniocść nadzwyczajna. Istny raj dla emigranta, bo tu z trzema frankami miesięcznie utrzymać się można. Mam protekcję min[istr]a Merode³¹, zatem i nadzieję że spokojnym mnie pozostawią, [s. 23] zwłaszcza że nie ma tu żadnego reprezentanta moskiewskiego.

Mieszkam rue De La Fourche, hotel Cour de Cologne.

29 września [1833 r.],

5 rue du Pont Neuf.

Od dwóch miesięcy idą dni jeden za drugim podobne do siebie. Od rana do 3-cej obiadowej godziny czytam; po obiedzie idę na gazety, o 6-tej teatr, który co miesięcznie 5 franków kosztuje.

Przybył tu i dawny mój nauczyciel Lelewel, będę więc miał towarzysza, a i cała rodzina emigrancka znacznie się powiększa.

Szemioth pisze mi z Kairu 9 sierpnia, że z Dembińskim wyjeżdża do Tarsus³², gdzie się znajduje vice-król Egiptu³³. Dembiński mianowany organizatorem wojska i przyszłym jego dowodcą przeciw Rosji, jeśli do wojny przyjdzie.

²⁸ Na was nie można narzekać, ponieważ nie dajecie dla tego żadnej podstawy – nie wchodziecie do jakiegokolwiek klubu lub komitetu (fr.).

²⁹ Jest to omnibus, użyty po raz pierwszy w 1827 r. przez francuskiego bankiera i dyplomatę Jacques’a Laffitte (1767–1844). On również wprowadził termin „omnibus”, co przekłada się z łaciny: „dla wszystkich”.

³⁰ Valenciennes – miasto w północno-zachodniej części Francji.

³¹ Philippe-Félix-Balthazar-Otho-Ghislain hrabia de Merode (1791–1857) – działacz rewolucji brukselskiej w roku 1830, od 1832 r. minister wojny.

³² Tarsus – miasto w południowej Turcji.

³³ Autor ma na myśli Muhammada Ali paszę (4.03.1769–3.04.1849), wicekróla Egiptu w latach 1805–1849, wasala tureckiego sułtana Muhammada II.

13 października [1833 r.]

Kto wie czy za parę dni nie otrzymam pozwolenia powrotu do Francji, a jaką kolejną?.. [s. 24] To by tylko Schecherezada³⁴ odpowiedzieć by mogła. Bajka jednego Greka o skarbach na Cyprze, wplątanie do tego admirała Rigny³⁵, generała Guilleuina(?) i viceadmirała Riecorda itd. itd., o czym pisać nie można. Otrzymają oni od min[istra] d'Argout³⁶ to, czego najwięcej pragną, powrotu do Paryża.

Jeśli Panie poznacie w Dreźnie Montalemberta³⁷, to on pewnie kilka słów powie o moim wygnaniu. On tłumaczył na francuski *Księgi Pielgrzymstwa* Mickiewicza³⁸.

We Francji dziennikarstwo polskie rozkwita. Na miejsce Fenixa³⁹ zmarłego wcześniej przyszła Nowa Polska⁴⁰, Pielgrzyma wydaje zawsze saintsimonista⁴¹ a dziś żarliwy katolik Jański⁴². Arnold Pomaski wydaje Czas⁴³.

³⁴ Szecherezada – główna bohaterka *Księgi tysiąca i jednej nocy*.

³⁵ Marie Henri Daniel Gauthier de Rigny (2.02.1782–6.11.1835) – francuski admirał, polityk.

³⁶ Antoine Maurice Apollinaire d'Argout (1782–1858) – francuski polityk XIX w., 31.12.1832–4.04.1834 francuski minister spraw wewnętrznych.

³⁷ Charles Forbes René de Montalembert (1810–1870) – francuski pisarz, działacz katolicki.

³⁸ *Księgi Narodu Polskiego i Pielgrzymstwa Polskiego* w tłumaczeniu na francuski przez Charles Montalemberta wydane w Paryżu przez drukarnię A. Pinarda na początku maja 1833 r. Zob. W. Mickiewicz, *Żywot Adama Mickiewicza*, t. 2, Poznań 1892, s. 208.

³⁹ „Fenix” – emigracyjny periodyk, założony przez Ksawerego Bronikowskiego, Stanisława Kunata i Andrzeja Plichtę. Ukazywał się od 1 kwietnia 1833 r., wydano dziesięć numerów. Zob. *Kalendarz Pielgrzymstwa Polskiego na rok 1838*, Paryż 1838, s. 100.

⁴⁰ „Nowa Polska” – periodyk, wydawany w Warszawie w styczniu–wrześniu 1831 r. jako organ lewicy powstańczej. W 1833 r. Ostrowski wznawia jego wydawanie na emigracji. Istniał do 1845 r. z wyjątkiem lat 1837–1839. Zob. B. Konarska, *Ostrowski Józefat Bolesław*, [w:] PSB, t. 24, s. 559–561; *Kalendarz...*, op. cit., s. 100.

⁴¹ Termin pochodzi od nazwiska francuskiego filozofa, założyciela szkoły utopijnego socjalizmu Henri de Saint-Simona (1760–1825).

⁴² Bohdan Jański wydawał czasopismo „Pielgrzym Polski” od lipca 1833 do stycznia 1834 r. Zob. *Kalendarz...*, op. cit., s. 100.

⁴³ „Czas” – polityczny periodyk, wydawany w 1833 r. w północno-zachodniej Francji, w mieście Mont-de-Marsan. Z powodu przeszkód politycznych wyszły tylko cztery numery. Zob. *Kalendarz...*, op. cit., s. 100.

Ponieśliśmy stratę śmiercią poety Garczyńskiego⁴⁴, kładę go po Bohdanie⁴⁵. Naturalnie, że nasz Adam⁴⁶ zawsze najpierwszy.

Paryż, 4 listopada [1833 r.]⁴⁷

Alboż ja rozumiem co się wokoło mnie dzieje? W ostatnim liście pisałem o nadziei otrzymania pozwolenia powrotu do Paryża. Nadzieja omyliła, a nie dość tego, Romuald donosi, że mu [s. 25] ministerjum w ciągu tygodnia każe odjechać do jednego z departamentów Francji północnej, bo podziela moje opinie i kontynuuje to com ja zaczął... D'Argout zaś moim protektorem miał odpowiedzieć że prędziej pogodzi się z redaktorami „Trybuny”⁴⁸ niż ze mną. A przecież jestem w Paryżu, i brat mój nie opuszcza go. Ja, albo Pan Mersman⁴⁹ to jedno, ale nie jedno dla mnie, bo muszę unikać przyjaciół, znajomych. Choruję moralnie na ciągłą niespokojność, ale jej wyjazdem z Paryża leczycy nie chcę.

*To co ze mną, to już było,
Co przede mną? Pan Bóg powie.*

Hermana Potockiego⁵⁰ zostawiłem w Bruxelli. Jakiż on skąpy w rozmowie! Ja chciałem żeby mi mówił o was, o Dreźnie, a on mnie zaparł do grania w wista i nic więcej.

⁴⁴ Stefan Garczyński (13.10.1805–20.09.1833) – poeta-romantyk, powstaniec listopadowy, przyjaciel A. Mickiewicza.

⁴⁵ Bohdan Zaleski.

⁴⁶ Adam Mickiewicz.

⁴⁷ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 447–448.

⁴⁸ Januskiewicz odnosi do sytuacji, że pomimo wielkiej wolności prasy w czasach monarchii lipcowej przeciwko gazecie „Tribune” przez 4 lata złożono 111 pozwów sądowych, a jej redaktorowi 20 razy wymierzono kary pieniężne i więzienia.

⁴⁹ Januskiewicz przybrał nazwisko prawnika brukselskiego, co dawało mu możliwość, by potajemnie wrócić do Paryża. Zob. Я. Янушкевич, *Успаміны (1805–1831)*, уклад., пер. з польск. мовы, уступ. арт., камент., паказ. В. В. Гарбачовай, Мінск, 2011, с. 91.

⁵⁰ Herman Potocki (7.07.1801–24.03.1866) – hrabia, powstaniec listopadowy, poseł na Sejm 1831 r., emigrant.

3 grudnia [1833 r.]

Istny ze mnie puszczyk. W dzień siedzę w domu, a wieczorem tylko wychodzę i to jeszcze w okularach. Mieszkam u poczciwego Cassina⁵¹ na ulicy Taranne № 12⁵².

[s. 26] Otoż skończy się nieszczęsny rok 1833. Następny czy wróży lepsze nadzieje? Przedwczoraj Izby francuskie otwały się. Dupin po raz drugi obrany prezesem. Ministerium kieruje na vice-prezesa Périer⁵³. Opozycja urosła do 40 członków, a na jej czele stoją: Lafayette, [?], Voyer d'Argenson⁵⁴, Courcelles⁵⁵, Odilon-Barrot⁵⁶ a teraz i Laffitte⁵⁷. Jury uwalniają z pod processów dziennikarzy.

Z Magazynu powszechnego, cośmy mieli wydawać po polsku nic nie będzie⁵⁸, ale ja zbieram materiały do francuskiego *La Pologne pittoresque*⁵⁹.

⁵¹ W 1835 r. Cassina był agentem Spółki Moralności Chrześcijańskiej i był zaangażowany w działalność „*Almanach Philanthropique*”. Zob. *Almanach 25000 adresses des principaux habitans de Paris, pour l'année 1835*, Paris [b. d.], p. 99, 532.

⁵² Petite rue Taranne – 6. dzielnica Paryża. Z 1864 r. rue Bernard Palissy.

⁵³ Wspomniany Casimir Pierre Périer (11.10.1777–16.05.1832), był premierem od marca 1831 r. do maja 1832 r. Po jego śmierci stanowisko było nieobsadzone aż do 11 października 1832 r. Później do lipca 1834 r. obejmował je Nicolas Jean de Dieu Soult.

⁵⁴ Marc-René-Marie de Voyer de Paulmy d'Argenson (1771–1842) – francuski polityk.

⁵⁵ Prawdopodobnie wspomniano Chastelera de Courcelles (22.01.1763–7.05.1852) – markiza, uczestnika wojen napoleońskich. Zob. К.А. Залесский, *Наполеоновские войны 1799–1815. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2003, s. 51.

⁵⁶ Odilon-Barrot (19.07.1791–6.08.1873) – francuski polityk. Podczas rewolucji lipcowej 1830 r. brał udział w spotkaniach Partii Demokratycznej i pomagał w intronizacji młodszej linii Burbonów. We francuskim Parlamencie podtrzymywał opozycję. W okresie od 20.12.1848 do 31.10.1849 pełnił obowiązki premiera i ministra sprawiedliwości.

⁵⁷ W rewolucji r. 1830 Jacques Laffitte popierał Ludwika Filipa, za co ten mianował go przewodniczącym Izby Deputowanych. Od listopada 1830 do marca 1831 r. był premierem Francji, ale Ludwik Filip chcąc się pozbyć osób, które przyczyniły się do jego wyboru, zmusił Laffitte'a do dymisji. Od tej pory był on w opozycji.

⁵⁸ Chodzi tu o wymieniony wyżej „*Magasin Pittoresque*”.

⁵⁹ Czasopismo „*La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque*” wyda-

Tytuł jak widzicie gotowy a rzecz sama? Obaczmy. Teraz wydaję Biografię powszechną: pod Waszyngtonem, Kościuszką znajdzie się miejsce na historię Ameryki i Polski, pod Rafaelem i Tycjanem będzie historia sztuki włoskiej i t. p.⁶⁰ Zysku pewnie z tej publikacji nie będzie.

Wczoraj przybył sławiony Luxor⁶¹ z Egiptu i stanąć ma na placu de la Concorde, który dawniej różnie się nazywał⁶². Tylko ludzie noszą zawsze jedno i te same. Gdyby Talleyrand⁶³ z każdą zmianą opinii musiał zmieniać swoje nazwisko, ileż by już nazwisk nosił?

[s. 27] 15 stycznia 1834, Paryż.

Trzeci już miesiąc pobytu mojego w Paryżu. Czy to pobłażaniu policji czy odludnemu życiu i ostrożności winienem to, że jestem spokojny – nie wiem – a choć życie samotne, przecież to dobrowolne więzienie miłsze mi nad swobodę w Belgii. Jeszcze nie wiem dlaczego mnie prześladowano, najprawdopodobniej na intrygancję Pozzo di Borgia⁶⁴. Coż robić? Pielgrzymka

wał w Paryżu w latach 1835–1838 Leonard Chodźko. Oprócz francuskiego czasopiśmo wychodziło w języku włoskim, niemieckim i angielskim. Zob. PSB, t. 3, s. 387.

⁶⁰ 1 stycznia 1834 r. wyszedł prospekt i została ogłoszona prenumerata. Wydawca planował wydawać dwa razy w miesiącu osobne zeszyty z 4 biografiami i z odpowiednią ilością rycin. Na koniec roku miała to być kolekcja złożona ze 100 biografii ze 100 rycinami. Ostatecznie E. Januskiewicz wraz z Karolem Wodzińskim wydali w 1834 r. tylko jeden zeszyt z 23 rycinami. Zob. *Biogratija powszechna, prospekt, druk ulotny*, Paryż 1834; *Biografia powszechna*, z. 1, Paryż 1834.

⁶¹ Obelisk Luxor – 23-metrowy pomnik, położony w centrum na placu de la Concorde w Paryżu. Początkowo znajdował się przy wejściu do świątyni w Luksorze w Egipcie. W 1829 r. został zaproponowany przez Muhammada Ali paszę jako prezent dla Francji. Do Paryża obelisk przybył 23.12.1833 r. W dniu 25.10.1836 r. odbyło się jego odsłonięcie.

⁶² Plac de la Concorde – jeden z głównych i największych w Paryżu. Jego historia zaczyna się w 1755 r., współczesna nazwa powstała po rewolucji lipcowej 1830 r.

⁶³ Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord (13.02.1754–17.05.1838) – francuski polityk, jeden z przedstawicieli tak zwanej klasycznej dyplomacji, mistrz zakulisowych intryg.

⁶⁴ Carlo Andrea Pozzo di Borgo (1764–1842) – rosyjski dyplomata i polityczny działacz, pochodził z Korsyki, generał-adiutant. Początkowo działał na Korsyce i we Francji, co spowodowało prześladowania przez Napoleona w 1796 r. i doprowadziło do emigracji do Anglii. W 1799 r. dołączył do włoskiej kampanii

nasza nie jest nagrodą ale karą, żeśmy nie dotrwali i zbiegli bez wygranej, cierpliwie więc znośmy czas pokuty.

Po 7 miesiącach otrzymałem list od matki, pisać im do nas nie wolno. List był bez podpisu i daty. Takie tam prześladowanie za stosunki z emigrantami. Opisała mi jak topole przed gankiem urosły, jak aleje i szpalery w ogrodzie wyglądają, jakby były jedną długą altaną. Jak to poczciwe serce matki wie i odgaduje co nam rozkosz sprawić może, przynosząc nas w czasy dawne, kiedyśmy to na swoje oczy widzieli i te topole i te szpalery...

Nowy list od Szemiotha daje mi opis ciekawej ich podróży. Basza Egipski podróżuje na czele kilku tysięcy wojska; po drodze miał bowiem do czynienia [s. 28] z Turkomańcami. Jest przy nim 5 Polaków: on⁶⁵, generał Dembiński, Bystrzonowski⁶⁶, doktor Hage⁶⁷ i piąty Nadir-bej wielki faworyt baszy, dawniej zwał się Moszyńskim, trochę intrygant, ale to na Wschodzie popłaca, zresztą kocha Polskę i Polaków. Zwiedzili Adana⁶⁸, Mezopotamię, kolebkę rodu ludzkiego, Rumkale⁶⁹, gdzie doznali trzęsienia ziemi, Issos sławne bitwą Aleks[andra] W[ielkiego]⁷⁰, a teraz są w Aleppie⁷¹ – poszli tam szukać guza, bo każdy kto do Aleppo przybywa dostaje na twarzy guza, rośnie przez 9 miesięcy a potem odpada zostawiając małą bliznę⁷².

A. Suworowa. W 1805 r. został przyjęty na rosyjską służbę. W roku 1814 został mianowany ambasadorem Rosji do Francji. Po rewolucji lipcowej zaczęto go kojarzyć jako reprezentanta rosyjskiej polityki wobec Polski. Po dojściu do władzy Ludwika Filipa Pozzo otrzymał rozkaz, by wywalić Rosjan z Paryża, jak również by odmawiać wydawania paszportów dla Francuzów do Rosji. Z kolei Pozzo starał się przekonać do siebie króla Ludwika Filipa i nie wykonywać nieodpowiednich działań. Niemniej jednak, to nie polepszyło stosunku do Rosji i do samego Pozzo.

⁶⁵ Szemioth.

⁶⁶ Ludwik Bystrzonowski (1797–1878) – w powstaniu listopadowym major 1. pułku ułanów krakowskich, emigrant, jeden z najbliższych współpracowników księcia A. Czartoryskiego.

⁶⁷ Osoba nieznana.

⁶⁸ Adana – miasto w Turcji.

⁶⁹ Rumkale – twierdza Królestwa Cylicji, znajduje się w Turcji, na prawym brzegu Eufratu. W 1839 r. została wysadzona na mocy rozkazu Ibrahim paszy, przybranego syna Muhammeda Ali.

⁷⁰ Aleksander Macedoński w 333 r. p. n. e. rozbił w Issos wojska Dariusza III.

⁷¹ Aleppo – miasto w północnej Syrii.

⁷² Januskiewicz mówi o węgorku, specjalnej chorobie skóry, którą spotyka się

Prusacy naszych wiarusów co do kraju wracać nie chcieli, wyprawili na okrętach do Ameryki, tymczasem burza jeden zagnała do Duwru⁷³ a drugi do Hawru⁷⁴. Journal du Havre donosi że młodzież tamieczna oszukała miejscową policję i straż i wszystkich z okrętu wylądowała, myśląc że jak raz jeden stąpią na ziemię francuską już pod opieką jej praw zostaną; ale jest prawo 21 kwietnia dające Rządowi moc rozporządzenia emigrantem jak się podoba, więc nasi wrócili na okręt i z niego posłali do Izb petycją aby im wolno było zostać we Francji, wyrzekając się z góry wszelkiej pieniężnej pomocy. Oni rachują na pomoc bratnią i dobrze robią, bo tu wszyscy gotowi są dzielić się każdym groszem.

[s. 29] Mój adres Jules Pinard 12 rue Taranne (wypisuję go bo dziś ten Jules jest dyrektorem de Comptoir d'Escompte⁷⁵, jedną z potęg finansowych i milionowym panem, a w 1834 był malutkim skrybą przy panu Cassin).

21 lutego [1834 r.]

Los braci naszych w Szwajcarii nierozsądną wyprawą do Sabaudii⁷⁶ jeszcze się pogorszył, chociaż poczciwie Szwajcarowie napowrót ich przyjęli. Piękne poświęcenie, ależ jaka lekkomyślność, jaka łatwowierność u naszych rycerzy?

Zanosi się tu na zawieruchę – w Lyonie, Marsylii robotnicy porzucili warsztaty, domagają się podwyższenia opłaty za pracę i czegoś więcej jeszcze⁷⁷. W druku jest *Pan Tadeusz*⁷⁸ Adama.

w Syrii, Persji i Egipcie, ale przede wszystkim w Aleppo. Zob. *Энциклопедический словарь*, Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, Санкт-Петербург 1890, t. 1, s. 424.

⁷³ Duwr – miasto portowe w Wielkiej Brytanii.

⁷⁴ Hawr – miasto portowe w północnej Francji.

⁷⁵ Comptoir d'escompte – bank w Paryżu, który w latach 30. XIX w. istniał jako rachunkowy (lub kredytowy). W 1835 r. mieścił się w Paryżu na ul. Taitbout 28. W 1848 r. bank otrzymał status narodowego (Comptoir national d'escompte de Paris). Zob. *Almanach 25000...*, op. cit., p. 211.

⁷⁶ Sabaudia – departament w południowej Francji, który graniczy z Włochami.

⁷⁷ Mowa o wydarzeniach, które miały miejsce w przeddzień powstania lyońskich tkaczy w 1834 r. W dniu 14 lutego w Lyonie rozpoczął się strajk generalny, a 17 i 18 lutego odbyła się masowa demonstracja robotników.

⁷⁸ Mickiewicz zaczął pisać poemat *Pan Tadeusz* pod koniec 1832 r. i zakończył w lutym

25 marca [1834 r.]

Ostatnich dni lutego umarł kochany generał Samuel⁷⁹ cnotliwy obywatel, wierny obrońca Ojczyzny, jakaż to żalność będzie u biednych dzieci, które tak kochał i za którymi tęsknił zawsze.

Do Izby francuskich wniesiono mały ale bardzo niemiły nam projekt dodatku do prawa o emigr[antach] zależący na tym, że każdy wysłany z Francji a wracający do niej bezprawnie, ulega po 2–6 miesięcznym [s. 30] więzieniu nowemu wygnaniu. Gare a vous di Eustache!⁸⁰ Alem ja trochę fatalista fait a que dois advienne que pourra⁸¹.

Nie siedzę zupełnie zamknięty, owszem wychodzę nawet w dzień i widziałem Joannę Grey Delaroch'e⁸² na wystawie i Don Juana w operze.

W maju będzie wielka wystawa płodów narodowych w ogromnej budowie, która już stanęła na placu Zgody. Otwarcie nastąpi w dzień imienin Króla⁸³.

Do nowych naszych publikacji należą La vieille Pologne Forstera, mierne tłumaczenie *Śpiewów Niemcewicza*⁸⁴ i mizerne przelitografowanie mało ważnych rycin.

1834. Opis autografów wykonał Stanisław Pigoń. Listę najnowszej literatury na ten temat przedstawiła Teresa Winek. Zob. A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, wydanie sejmowe, oprac. S. Pigoń, t. 6: *Pan Tadeusz*, Warszawa 1934; T. Winek, „*Pan Tadeusz*” *Adama Mickiewicza. Autografy i edycje*, Toruń–Warszawa 2011, s. 406–407. Losy autografów opisane przez Tadeusza Mikulskiego. Zob. *Adam Mickiewicz, „Pan Tadeusz”. Podobizna rękopisów*, oprac. T. Mikulski, Wrocław 1949, s. 321–327.

⁷⁹ Samuel Różecki zmarł 2.03.1834 r. w Bernie. Zob. PSB, t. 32, s. 541.

⁸⁰ Przyjechaliśmy, Eustachy! (fr.).

⁸¹ Niech to będzie, co musi się zdarzyć (fr.).

⁸² Chodzi tu o obraz *Egzekucja Lady Jane Grey* francuskiego malarza Paula Delaroch'e'a (1797–1856).

⁸³ Mowa o jednej z krajowych wystaw przemysłowych, które odbywały się we Francji, w Paryżu od 1798 r. Do 1806 r. miały miejsce cztery małe wystawy, a od 1817 do 1849 r. – 7 dużych wystaw, które odbywały się co pięć lat. Po roku 1851, po pierwszej Wystawie Światowej w Londynie, Francja rezygnuje z krajowych wystaw. Zob. K. Ołdrzejewski, *Wystawy powszechne. Ich historia, organizacja, położenie prawne i wartość społeczno-gospodarcza*, Poznań 1928, s. 4.

⁸⁴ Mowa o tłumaczeniu francuskim *Śpiewów historycznych* J.U. Niemcewicza, wykonanym przez Charlesa Forstera (1815–1891). Zob. *La vieille Pologne, album historique et poétique, composé de Chants et légendes de M. J.-U. Niemcewicz*, Paris 1833.

Straszewicz ma zamiar wydać *Album Michałowskiego*, ale go pewnie nie wykona⁸⁵. Michał[owski] wyżej stawia od Vernet'a⁸⁶ i płacą za akwarelkę po 600, 700 franków⁸⁷.

Powstanie Narodu Polskiego Tom 1. Ma być jeszcze 2 tomy⁸⁸.

Pan Tadeusz już w druku⁸⁹. Jakież to obraz Litwy naszej ukochanej, wy-

⁸⁵ Mowa o polskim malarzu Piotrze Michałowskim (2.07.1800–9.06.1855), który przebywał na emigracji we Francji i był autorem serii obrazów poświęconych powstaniu listopadowemu. Początkowo był zaangażowany w projekt Józefa Straszewicza wydawania albumu portretów z powstania *Les Polonais et les Polonaises...*, co oczywiście nie odbyło się bez pomocy jego teścia Antoniego Ostrowskiego. Michałowski wykonał kilka obrazów, na których przedstawił oficerów i żołnierzy w mundurach i uzbrojeniu armii powstańczej z roku 1830 i Gwardii Narodowej 1831 roku. Litografie wykonane na podstawie tych obrazów miały złożyć się na album poświęcony Wojsku Polskiemu. Obecnie wiadomo tylko o jednej litografii, wykonanej wg akwareli Michałowskiego. Jest to portret Antoniego Ostrowskiego w mundurze komendanta Warszawskiej Gwardii Narodowej, który pochodzi z pracowni malarza niemieckiego Johanna Velten (1807–1883) w Karlsruhe. Zob. J. Sienkiewicz, *Wstęp*, [w:] *Piotr Michałowski*, oprac. J. Zanoziński i J. Sienkiewicz, Warszawa 1959, s. 25–26, il. nr 114, 145.

⁸⁶ To może być francuski malarz okresu klasycyzmu Claude Joseph Vernet (14.08.1714–3.12.1789), syn i uczeń Antoine'a Vernet (1689–1753).

⁸⁷ P. Michałowski w okresie emigracji malował głównie krajobrazy lub konie, są to zarówno akwarele, jak i obrazy olejne. Istniała nawet legenda, że nieznanymi artyści kopiowali jego akwarele i sprzedawali jako dzieła Michałowskiego. O popularności prac Michałowskiego pisał J.U. Niemcewicz i Leonard Chodźko. Sam Michałowski wspominał, że jego prace były sprzedawane w cenie 100–550 franków. Zob. J. Sienkiewicz, *Wstęp*, [w:] *Piotr Michałowski*, s. 19–23.

⁸⁸ Wymieniona publikacja Maurycego Mochnackiego. Pierwszy tom swego dzieła Mochnacki przygotował w drugiej połowie 1833 r. Przed lipcem 1834 r. został napisany także drugi tom. Oba ukazały się w Paryżu w drukarni Baudouina w 1834 r. Tymczasem Mochnacki przygotował jeszcze trzeci i miał zamiar napisać czwarty i ostatni. Jednak dzieło pozostało niedokończone z powodu zgonu autora. Zgubiono też jego rękopisy. Zob. M. Mochnacki, *Powstanie Narodu Polskiego, w r. 1830 i 1831*, Paryż 1834, t. 1–2; PSB, t. 21, s. 507.

⁸⁹ Książka została opublikowana w drukarni A. Pinarda przez Aleksandra Jełowickiego od 3.04. do 17.06.1834 r., w nakładzie 3 000 egzemplarzy. Mickiewicz za swoją pracę otrzymał wynagrodzenie w wysokości 4 000 franków. Według J. Kallenbacha, pod koniec czerwca – na początku lipca książka trafiła do księgarni. Aleksander Semkowicz zaznacza, że sprzedaż *Pana Tadeusza* rozpoczęła się 10 sierpnia, a jednocześnie, że

pisują z drugiej pieśni opis ogrodu warzywnego. Któż z czytających nie powie, że wzięty z natury.

Nowa Polska, skład prawdy i fałszu, potwarzy i słusznych zarzutów. Co tu burzyć indywidualia, kiedyśmy kraj stracili. Inni a nie my go odbudujemy.

[s. 31] 5 kwietnia [1834 r.]

Dobre nowiny. D'Argout przestał być ministrem spraw wewnętrznych; jego miejsce zajął Thiers⁹⁰, w nim nadzieja, że potrafię odzyskać com stracił – swobodny pobyt.

23 maja [1834 r.]⁹¹

Przez długie sześć tygodni nie pisałem, bo może było rozsądnie milczeć. Wiecie o zaszłych wypadkach w połowie kwietnia w Lyonie i Paryżu – ile to ofiar śmierć zabrała!⁹² Umarł i Lafayette zostawując przykład niezachwianej wytrwałości⁹³. Po wielkiej przegranej demokracji, jakby dla otuchy serc i podniesienia umysłów, zjawiły się naraz dwa pisma:

*L'Avenir des peuples Chateaubrianda*⁹⁴ i *Paroles d'un groynant* La Mene-

został przekazany na obszar dawnej Rzeczypospolitej, co zostało wykonane głównie przez Kraków. Zob. A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z r. 1811 i 1812, we dwunastu księgach*, t. 1–2, Paryż 1834, t. 1, s. 253, t. 2, s. 300; J. Kallenbach, *Adam Mickiewicz*, wyd. czwarte, t. 2, Lwów 1926, s. 152; A. Semkowicz, op. cit., Warszawa 1958, s. 106–107.

⁹⁰ Louis-Adolphe Thiers (18.04.1797–3.09.1877) – francuski polityk, minister spraw wewnętrznych Francji, 11.10 – 31.12.1832 r., 4.04. – 10.11.1834 r. i ostatni raz 18.11.1834–22.02.1836. Niejednokrotnie jako premier kierował rządem francuskim.

⁹¹ J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 449.

⁹² 9–14 kwietnia 1834 r. w Lyonie rozpoczęło się drugie powstanie robotników, które spowodowało zamieszki w całej Francji. Najbardziej znaczące wydarzenie dotyczące francuskiego proletariatu odbyło się w dniach 13–14 kwietnia w Paryżu. Przed sądem stanęło około 121 uczestników. Rozprawa trwała około 9 miesięcy i zakończyła się zesłaniem do kolonii lub pozbawieniem wolności.

⁹³ Lafayette zmarł 20.05.1834 r. i 22.05 został pochowany na cmentarzu Picpus.

⁹⁴ François-René, wicehrabia de Chateaubriand (4.09.1768–4.07.1848) – francuski dyplomata, pisarz, prekursor romantyzmu w literaturze francuskiej.

go⁹⁵. To ostatnie już w rękę wszystkich, kto tylko czytać umie już je czytał. A jaki w nim Rozdział XL zaczynający się od słów:

„*Il s'en allait errant sur la terre. Que Dieu guide le pauvre exilé*”⁹⁶

Co też to za nauczająca przechadzka po galeriach wystawy powszechnej! Żeby to kiedyś tak w Polsce rozwinęły się sztuka i przemysł⁹⁷.

[s. 32] Jeden z Galicjanów wróciwszy z Sybiru doniósł mi, że Adolf mieszka z Romanem Sanguszką⁹⁸, że mają bibliotekę i psy i kwiaty. A propos kwiatów, mam nieśmiertelniki z korony zdobiącej trumnę Lafayette’a, pierwszego grenadjera Gwardii Warszawskiej.

18 czerwca [1834 r.]⁹⁹,

11, quai Voltaire¹⁰⁰.

Coż znowu: *Kordjana* przypisują wszyscy Adamowi. Nie, nie i nie. To Słowacki go napisał¹⁰¹.

⁹⁵ Hugues-Félicité Robert de Lamennais (19.06.1782–27.02.1854) – francuski eseista, filozof, kapłan, jeden z założycieli chrześcijańskiego socjalizmu. W 1834 r. opublikował książkę *Paroles d'un croyant*, która stała się wydarzeniem we francuskim społeczeństwie. Lamennais otwarcie krytykował system gospodarczy i polityczny z pozycji feudalnego socjalizmu. To dzieło specjalną encykliką w dniu 15.07.1834 r. zostało potępione przez papieża. Zob. Н. Водовозов, *Ламеннэ*, [w:] *Энциклопедический словарь*, Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 33, с. 297–299.

⁹⁶ Poszedł on wędrować po ziemi. Niech Bóg pomaga ubogim na wygnaniu! (fr.).

⁹⁷ Mowa o Krajowej Przemysłowej Wystawie we Francji, która odbyła się w Paryżu w 1834 r.

⁹⁸ Mowa o wydarzeniu, które odbyło się w Tobolsku, gdzie Adolf Januskiewicz trafił w maju 1832 r. i gdzie znajdował się do końca 1833 r., do czasu przeniesienia do Iszumu, a Roman Stanisław Sanguszko (24.04.1800–1881), powstaniec z Wołynia, do sierpnia tego roku. W kwietniu 1834 r. Sanguszko był przeniesiony na Kaukaz do Tyflisu. Zob. W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku: Słownik biograficzny*, Warszawa 1998, s. 236, 534–535.

⁹⁹ Przez Józefa Kallenbacha ten list datowany jest 18 lipca 1834 r. Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 451.

¹⁰⁰ W 1834 r. na quai Voltaire w Paryżu znajdowała się biblioteka Hectora Bossange.

¹⁰¹ Dramat *Kordian* J. Słowacki napisał w 1834 r.

Thiers odmówił mi żądanego powrotu do Paryża, a więc jak pierwiej – siedzę w Paryżu kątem.

Nasz generał Umiński nie z rozkazu Rządu, ale naglony interesami prywatnymi musiał spieszenie odjechać do Londynu.

Wczorajsze Debats¹⁰² wystąpiły z artykułem przeciw trzem północnym dworom i grozi poczwórnym aliansem Francji, Anglii, Hiszpanii i Portugalii. A może to tylko dla przypodobania się wyborcom, za dni bowiem pięć przypada nowa elekcja deputowanych. A chcecie Panie wiedzieć co na ucho szepczą: że z rachuby politycznej wypadnie Polskę wskrzesić, że Orleany zostaną przy Francji a Henryk V poślubi Klementynę córkę Ludwika Filipa i dadzą mu tron Polski. To tak prawdopodobne jak to, że tego roku będę w Osieku. [s. 33] Karol Załuski pisze mi z Memla¹⁰³, że jego żona przywiozła od mojej matki list do mnie, a on go nie czytał i zatracił, zatem nie wiadomo co w nim było.

Trzebaż takiej fatalności! Załuski żonaty z Ogińską, stara się o pozwolenie zamieszkania w Galicji¹⁰⁴.

15 lipca [1834 r.]¹⁰⁵

Nasz kochany wieszcz Adam żeni się z Celiną Szymanowską córką sławnej fortepianistki¹⁰⁶. Dawne stosunki przyjaźni zawiązane w Petersburgu,

¹⁰² Autor wspomina francuską gazetę „Le Journal des Débats”, która wychodziła od czasów Rewolucji Francuskiej 1789 r. Napoleon zmienił tytuł na „Journal de l’Empire”, a wraz z powrotem Burbonów w 1814 r. gazeta ponownie zmieniła nazwę na „Journal des débats politiques et littéraires”.

¹⁰³ Memel (Kłajpeda) – miasto w Prusach.

¹⁰⁴ Karol Załuski (25.01.1794–28.11.1845) – powiatowy marszałek upicki i wileński, właściciel dworu w Iwoniczu w Galicji, jeden z dowódców powstania listopadowego na Litwie. Po klęsce powstania na emigracji w Anglii, potem we Francji. Około 1834 r. otrzymał zgodę władz austriackich na zamieszkanie w Iwoniczu razem z żoną Amelią z Ogińskich (1805–1858).

¹⁰⁵ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 444–445.

¹⁰⁶ Celina Szymanowska (22.07.1812–5.03.1855) – córka znanej polskiej pianistki Marii Szymanowskiej, żona Adama Mickiewicza od 22 lipca 1834 r. Z tego małżeństwa urodziło się sześcioro dzieci – synowie Władysław, Józef, Aleksander, Jan i córki Maria i Helena. W 1838 r. Celina zachorowała psychicznie. Początkowo Mickiewicz opiekował nią sam, a następnie umieścił ją w szpitalu dla psychicznie

teraz za przybyciem panny Celiny zamieniły się w silniejsze uczucie¹⁰⁷.

Książę Lubecki przybył wczoraj do Paryża. Jeśli przybył po grosze, nie dostanie ich, jeśli z amnestją dla nas – nie ręcę za kilkudziesięciu ochotczych do jej przyjęcia¹⁰⁸.

Czy lord Althorp¹⁰⁹ zajmie stanowisko Greja¹¹⁰, dziś dopiero wieczorem się dowiemy, razem z objawieniem awantury Don Karlosa¹¹¹. Czy nie farsa spekulantów? Może też i dlatego bankier jego Gauge¹¹² uwięziony.

chorych w Vanves, skąd ją uwolnił A. Towiański. Pochowana na cmentarzu w Montmorency. Po jej śmierci Mickiewicz udał się do Konstantynopola, gdzie wkrótce zmarł. Zob. Z. Sudolski, *Panny Szymanowskie i ich losy*, Warszawa 1986.

¹⁰⁷ Zachowało się świadectwo, że frak i koszula, które miał A. Mickiewicz podczas ceremonii ślubnej, należały do E. Januskiewicza, który pożyczył je poecie, w związku z tym był zmuszony zostać się w domu i nie był na ślubie. Zob. *Miłość do pań Szymanowskich*. <http://www.liceum.org.pl/files/mkij/zzz/zona.htm>. [dostęp: 17.03.2015].

¹⁰⁸ Franciszek Ksawery Lubecki (1778–1846) – książę, minister finansów Królestwa Polskiego (1821–1830). Na początku powstania listopadowego w grudniu 1830 r. z rozkazu dyktatora Józefa Chłopickiego został wysłany do Petersburga na rozmowy z Mikołajem I. Postanowieniem cesarza pozostał w Petersburgu do 1832 r., został wybrany do Rady Państwa. W lipcu 1834 r. został wysłany do Paryża w sprawie francuskich zobowiązań finansowych wobec Rosji. W Paryżu Lubecki znajdował się do 1837 r., jednak bezskutecznie. Emigracja źle go traktowała. Większość uważała, że wizyta Lubeckiego miała polityczny cel – promocję amnestii, zadeklarowanej przez Mikołaja I dla emigrantów. Zob. J. Jedlicki, E. Kozłowski, T. Mencil, *Lubecki Franciszek Ksawery*, [w:] PSB, t. 17, s. 582–588.

¹⁰⁹ Autor odnosi się do sytuacji wyborów brytyjskiego premiera, na stanowisko którego wnioskowano Johna Charles Spencera (1782–1845), angielskiego polityka, członka parlamentu, ministra finansów w latach 1830–1834. Niemniej jednak, 16.07.1834 r. był wybrany William Lamb (1779–1848).

¹¹⁰ Charles Grey (1764–1845) – hrabia, angielski polityk, premier w latach 1830–1834.

¹¹¹ Autor wspomina o sytuacji, związanej z próbą Don Carlosa (29.03.1788–10.03.1855), hiszpańskiego infanta, syna króla Karola IV, brata Ferdynanda VII, powrotu na tron hiszpański, co odbyło się w latach 1833–1844. Po śmierci w 1833 r. bezdzietnego Ferdynanda VII i ogłoszeniu królową młodej siostrzenicy Izabeli II, Don Carlos uważał siebie za następcą tronu. Wokół niego skupili się zwolennicy partii absolutyzmu, tak zwani karliści, którzy wznieśli w Hiszpanii z 1833 r. szereg powstań. Don Carlos ogłosił się królem Karolem V i rozpoczął pierwszą wojnę karlistowską, która trwała aż do 1839 r. Dopiero w 1844 r. Don Karlos zrzekł się praw do tronu na rzecz swego starszego syna.

¹¹² Osoba nieznana.

Nadchodzą dni lipcowe, jest to zwykła pora pakowania do kozy republikańców, podejrzanych i t. d. Ostrożność radzi na te czasy wyjechać z Paryża i ja też wyjadę gdzieś w okolice.

[s. 34] 24 sierpnia [1834 r.]

Posyłam egzemplarz *Pana Tadeusza*, jedyny w swoim rodzaju, bo złożony z arkuszy śpiewów, na których Adam błędy druku poprawiał¹¹³. Adam został teraz swatem, ma własne gospodarstwo, szczęśliwy, pracuje nad historią Polski¹¹⁴ i tłumaczy *Giaura*¹¹⁵.

Kilku z naszych rodaków wydaje *Le Pologne pittoresque*. Do niej Antoni Oleszczyński¹¹⁶ sztychować będzie widoki, historyczne obrazki, wizerunki osób i t. p.

¹¹³ Ten egzemplarz był później przechowywany w kolekcji Popelów, należał do córki Eustachego Januskiewicza Marii Popiel. Należy sądzić, że Józef Kallenbach korzystał z tego egzemplarza podczas przygotowywania swojej monografii o Adamu Mickiewiczu. Zob. J. Kallenbach, *Adam Mickiewicz*, op. cit., s. 152.

¹¹⁴ Mowa o próbach pisania przez A. Mickiewicza dzieła poświęconego historii Polski. Jednak prace nad nim wkrótce zawieszono. Temat wrócił podczas pobytu poety w Lozannie i Collège de France. Według Władysława Mickiewicza, w okresie pracy na paryskiej uczelni poeta prosił Armana Levi o zapisywanie fragmentów wykładów, dotyczących historii Polski. Informacje o tym można znaleźć też w projekcie umowy między E. Januskiewiczem i W. Platerem z dnia 27.11.1847 r., zgodnie z którą Mickiewicz miał dostać za napisanie tego dzieła 4 000 franków, ale tego nie wykonał. W końcu materiał został zebrany i zakończony przez W. Mickiewicza i włączony do pośmiertnego wydania dzieł poety. Zob. A. Mickiewicz, *Dzieła, wydanie zupełne przez dzieci autora dokonane*, t. 10: *Historia Polski*, Paryż 1880; A. Semkowicz, op. cit., s. 150.

¹¹⁵ Tłumaczenie poematu Byrona *Giaur* A. Mickiewicz zaczął w Dreźnie w 1832 r., podczas swojej podróży do Europy Zachodniej, a następnie kontynuował w 1834 r. W 1835 r. zostało to opublikowane przez A. Jełowickiego. Zob. *Poezye Lorda Byrona tłumaczone, Giaur przez Adama Mickiewicza, Korsarz przez Edwarda Odyńca*, Paryż 1835.

¹¹⁶ Antoni Oleszczyński (1794–1879) – znany polski artysta grafik. Do Paryża wyjechał w czasie powstania listopadowego, pozostał na emigracji i stał się jej aktywnym przedstawicielem: członek Towarzystwa Literackiego i Towarzystwa Demokratycznego Polskiego. W okresie 1833–1836 Oleszczyński współpracował z magazynem „Le Polonais”, w latach 1835–1839 zamieszczał swoje grafiki w czasopiśmie „La Pologne historique, litteraire, monumentale et pittoresque”, publikowanym przez L. Chodźko. Zob. J. Wiercińska, *Oleszczyński Antoni*, [w:] PSB, t. 23, s. 751–753.

Lenormand wróżka zapowiada, że w przecięgu lat pięciu po dwakroć zmieni się los Polski a w końcu długo spodziewane osiągniemy dobro (oto zgadła?).

Otrzymałem zapewnienie ustne, że bez pozwolenia mogę zostać w Paryżu. Otoż jestem teraz polsko-francuskim emigrantem.

7 października [1834 r.]

Wszystkie kwestje i spory emigracyjne zlały się dziś w jedno pytanie: czy Czartoryski jest przyjacielem Polski i Emigracji, albo nie. Więc jak w puklerz albo raczej tarczę uderzają i zawzięci demagodzy i mniej zręczni obrońcy. Szkalujemy się nawzajem. Brudną szatą nakrywany przezczysty majestat narodu krwią zbroczonego. Taka gorączka, że pali i trawi [s. 35] najzacniejsze dusze, łamie najzdrowsze głowy. Bonawentura Niemojowski¹¹⁷ dostał pomieszczenia zmysłów. Jenerał Dembiński pewnie przeniósł taką chwilę kiedy pisał artykuł przeciw młodzieży polskiej. Ale nie gadajmy sami o złem, ono i bez nas obieży wszystkie kąty biednej Polski.

Posyłam litografowane obrazy morderstwa naszych żołnierzy w Fischau i Elblągu, Bellange i Baffet¹¹⁸. Kolorowała je siostra wielkiego przyjaciela Polaków, Miss Ward¹¹⁹. W tych dniach przenoszę się z Taranne na Gołębnik t. j. na rue Colombier 3¹²⁰.

¹¹⁷ Bonawentura Niemojowski (1787–15.06.1835) – minister spraw wewnętrznych i policji Rządu Narodowego Królestwa Polskiego od lutego 1831 r. Pod koniec września 1831 r. przekroczył granicę pruską, potem na emigracji we Francji, aktywnie angażuje się w działalność społeczną. W 1834 r. zachorował psychicznie i został umieszczony w klinice dla umysłowo chorych w Charenton. Zmarł w Vanves. Został pochowany na cmentarzu Père Lachaise. Zob. W. Zajewski, *Niemojowski Bonawentura*, [w:] PSB, t. 23, s. 22–27.

¹¹⁸ Opis tych wydarzeń na terytorium Prus w grudniu 1831–styczniu 1832 r. zob. S. Kalemka, *Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831–1862*, Warszawa 1971, s. 18–20.

¹¹⁹ Mowa o przedstawicielu rodziny brytyjskich artystów Ward. Mogła to być siostra Williama Warda (zm. 1826), słynnego londyńskiego rytownika i malarza Jamesa Warda (1769–1859), siostra rytownika Williama Jamesa Warda (około 1800–1840), syna Williama Warda i bratanka Jamesa Warda. Zob. *Энциклопедический словарь* Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, t. 10, s. 517.

¹²⁰ Rue du Vieux Colombier – 2. dzielnica Paryża. Nazwa pochodzi od pobliskiego gołębnika, należącego do opactwa Saint Germain. Zob. В.А. Мильчина, *Имена парижских улиц*, s. 116.

24 października [1834 r.]

Kłótnia o Czartoryskiego wre na dobre, strzelają paszkwilami. Podzielono się na dwa stronnictwa, ale szczęściem w środku zostało próżne miejsce, a choćby z obu obozów doń strzelano, mniejsza o to, wolę zostać na nim niż do tak nierozsądnej zwady należeć.

21 stycznia 1835¹²¹,
54 rue S[aint]-André des Arts.

Literatura nasza wielką poniosła stratę. Umarł w Auxerre¹²² Maurycy Mochnacki¹²³. Dziełem swoim o *Powstaniu Nar[odu] Pol[skiego]*¹²⁴ zostawił wzór pisania [s. 36] historii, co za styl łatwy, jaki język czysty!

Ktoś mej matce doniósł, że się żenię z hrabiną czy hrabianką bogatą, mającą i zamki i cugi, a więc nie potrzebuję już niczego.

6 lutego [1835 r.]

Przybył Szemioth z Egiptu. Był w Malcie w październiku i tam mu zapewne opowiadano, że przed trzema miesiącami były pani Laris z córką Eugenią, mieszkały w hotelu angielskim. Widziano je na balu u gubernatora, podziwiano piękność panny i jej taniec. A to wszystko bajka!

Poznałem młodego Uruskiego¹²⁵ spod Lwowa, podróżuje z gubernierem Francuzem (pan Jourdain) i zaprzyjaźniliśmy się od razu.

Dyrekcja Opery daje bal maskowy z loterią. Można wygrać podróż do Włoch, Anglii i Szwajcarii albo do Fontainebleau¹²⁶. Do Włoch

¹²¹ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 451–452.

¹²² Auxerre – miasto we Francji.

¹²³ Maurycy Mochnacki zmarł 20.12.1834 r.

¹²⁴ Autor wspomina dzieło Mochnackiego *Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831*. W latach 1833–1834 zostały opublikowane dwa tomy studiów, gdzie opisano wydarzenia sprzed 25.01.1831 r. Według samego Mochnackiego, powstał również trzeci i czwarty tom, ich rękopisy nie zachowały się. Zob. PSB, t. 21, s. 505.

¹²⁵ Być może mowa o słynnym heraldyście Sewerynie Uruskim (1.06.1817–16.08.1890).

¹²⁶ Fontainebleau – miasto we francuskim departamencie Seine-et-Marne, które znajduje się w odległości 55 km od Paryża.

w koczując extra-pocztą i znajdzie gotowe bieliznę i odzież podróżną. W Neapolu mieszkanie w pierwszym hotelu. Opieka dwa miesiące, powrót do Paryża, a za powrotem 3 000 franków i kocz w którym jeździł. Toż samo wygrywający los do Anglii. Do Szwajcarii dyliżans, przewodnicy gratis. Do Fontainebleau osiołka. Można także było wygrać ładną dziewczynę, [s. 37] ale policja położyła veto¹²⁷ i zamieniono na obraz wartości 1000 franków. Czegóż ci Francuzi nie wymyślą!

30 kwietnia [1835 r.]

Pogrzebaliśmy Gustawa Małachowskiego¹²⁸. Czartoryski i Montalembert przemawiali nad grobem. Czartoryski mówił z powagą, śliczną polszczyzną, wszystkich do łez pobudził. Montalembert, szczerzy a pobożny katolik, nasze nadzieje złożył u stóp tronu Najwyższego Boga; duchowi Gustawa kazał tam zanieść modły nasze; tak wszystko gorącą wiarą rozplomienił i zdało się widzieć tego ducha zmarłego ulatującego pod błękitny niebios namiot. Żegnają nas jedni po drugich. Umarł też Potkański, światły oficer inżynierii¹²⁹.

Bieda zaczyna Emigracji dokuczać, a będzie wstyd krajowi że jednego, jedyne go wieszczą opuścił. Adam musiał odprawić służącą i Celina sama za-wiadamuje i domem i kuchnią. 25 marca miałem u siebie – jako w rocznicę powstania Litwy – kilkunastu rodaków. Przy obiedzie i muzyce Adam trochę się rozweselił i improwizował [s. 38] długo, opowiadając czego doznał od chwili kiedy nas i Wilno opuścił. Rozmowy toczyły się o szczegółach powstania i zawsze o Litwie, bo chcemy Adama skłonić aby dalej pisał *Tadeusza*.

W Wielką Sobotę byliśmy, ja i Szemioth z Adamem i natrąciliśmy znowu tę myśl, bodaj że *Tadeusz* i syn wyjdą na scenę.

Mieliśmy kilka święconych. Ogólne u Czartoryskich, szczególne u generała Dembińskiego, dla demokratów – u świeżego demokrata, u hrabiego

¹²⁷ Zabraniam (łac.).

¹²⁸ Gustaw Małachowski (27.05.1797–10.04.1835) – hrabia, w powstaniu listopadowym minister spraw zagranicznych Królestwa Polskiego, jeden z najbliższych przyjaciół A. Czartoryskiego. Po klęsce powstania na emigracji.

¹²⁹ Adolf Potkański (10.01.1801–23.04.1835) – polski oficer, po klęsce powstania listopadowego na wygnaniu. Od października 1833 r. mieszkał w Paryżu, członek sekcji inżynierii Towarzystwa Politechnicznego Polskiego. Zob. R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 3, s. 327.

Ledóchowskiego¹³⁰. Ja nie byłem na żadnym, ale na wsi u swojego kolegi K[arola] E[dwarda] Wodzińskiego, chorującego na suchoty.

Lamartin'a¹³¹ trzy pierwsze tomy podróży do Jerusolim wyszły. Czwar-ty oczekiwany. Nie jest podobny ten opis do *Itinéraire Chateaubriand'a*¹³². Piękne są ustępy pisane na grobowcu lub jakiej [?] ¹³³, ale całości nie ma, nie ma wspólnej idei wiążącej wszystko w jedno.

31 maja [1835 r.]¹³⁴

Życie nasze jest nieodgadnionym hieroglifem, a czym by było bez wiary? Biada temu kto tę pociechę utraci, biada narodowi który straciwszy wiarę już w nic nie wierzy. Patrząc na to z bliska, tu naokoło [s. 39] mnie nie wierzą ani w nic świętego, ani w nic ziemskiego, każdy dla siebie i u siebie. Familia, przyjaciele, kochanka to wyrazy do wykreślenia ze słownika, nie ma też ani ojców ani dzieci; tu, żeby było szanowane prawo, trzeba – jak to jeden dziennikarz dobrze powiedział – aby za każdym artykułem Kodeksu stał żandarm i kat. A ileż samobójstw! Nie, oni nie wierzą w nieśmiertelność duszy... Chatterton odbiera sobie życie¹³⁵, bohaterom swoim G[eorge] Sand¹³⁶ zabijać się każe; a i Custines niby to katolicki karnista w *Le Monde comme il est*¹³⁷ swego bohatera na samobójcę wskazał. Chrystus ma w Cyrku

¹³⁰ Jan Ledóchowski (1791–1864) – powstaniec listopadowy, po klęsce powstania znalazł się na emigracji. Zob. W. Zajewski, *Ledóchowski Jan*, [w:] PSB, t. 16, s. 625.

¹³¹ Alphonse Marie Louis de Prat de Lamartine (1790–1869) – francuski pisarz, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli romantyzmu, liberał. Wiosną 1848 r. został wybrany ministrem spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego.

¹³² Autor wspomina dzieło F. Chateaubrianda *Itinéraire de Paris à Jérusalem* (1811), w którym opowiadano o podróży, w lipcu 1806–czerwcu 1807 r. do Grecji i na Środkowy Wschód.

¹³³ Wyraz nieczytelny.

¹³⁴ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 452–454.

¹³⁵ Mowa o samobójstwie cenionego wśród romantyków angielskiego poety Thomasa Chattertona (20.11.1752–24.08.1770), który zmarł przed ukończeniem osiemnastu lat z powodu braku uznania dla jego dzieł literackich.

¹³⁶ George Sand – literacki pseudonim francuskiej powieściopisarki Amandine Aurore Lucile Dupin (1.07.1804–8.06.1876).

¹³⁷ Mowa bohaterach powieści francuskiego pisarza Astolphe-Louisa-Léonora de

Olimpijskim wystąpić na scenę jak Bonaparte.

...Śmieją się tu ze mnie wszyscy, że mając lat 30 jestem dziecięciem, sprowadziłem z Litwy i ziemi, i litewskich kwiatów i pełno mam wazonów. I często marzę żem w kraju i szczerze płaczę. Nie płakałem po stracie ojca, sióstr,...ale kiedyśmy Wisłę przeszli... przed chwilą jeszcze z innymi śpiewałem Sława Bohu! Bo jeszcze nasz żołnierz miał broń w rękę, nasze sztandary stały przed nami, ale kiedy je zawieszono w kościele jak wizerunek ojca na katafalku, kiedy nas [s. 40], otoczyli strzelcy tyrolskie i węgierskie husary jak krewni otaczają jamę do której trumnę opuszczają, wtenczas słyszałem łoskot ziemi rzucanej na jej wieko i leżąc na ziemi przez dzień cały płakałem. Pocziwy Różycki pocieszał mnie nadaremnie. Przyszliśmy do Zatora. Wszyscy biesiadowali i do późnej nocy w karty grali, a ja płakałem a wyznać nie śmiałem że mię dręczy przeczucie, iż na zawsze rozstajemy się z krajem, z nadzieją. Oh, Polska! To nasze Jeruzalem.

20 lipca [1835 r.]¹³⁸

Od 1 lipca zawiązaliśmy się ja i Aleks[ander] Jełowicki w spółkę i założyliśmy Księgarnię i Drukarnię Polską¹³⁹. Oto jest projektowany okólnik, co go rozesłać mamy prywatnie:

„Literatura ustna i pisana jest duszą ujarzmionego narodu; gdyby jaka siła mogła mu wydrzeć jego literaturę, jego poczucia, naród ten stałby się ciałem bez duszy, byłby bez powrotu zabitym i nie wymarzyłby, nie przygotowałby przyszłości swojej. Literatura ujarzmionego narodu, ciągiem snów i marzeń przerzuca go z rozkosznego łoża nadziei na łoże rzeczywistych jego boleści, dopóki go nie przebudzi. Siła tej literatury, jak uderzenie pulsu, świadczy o sile żywotnej ujarzmionego [s. 41] narodu; utrzymując i podniecając tę siłę można przyśpieszyć chwilę jego przebudzenia, bo literatura uzbroić może i powinna naród uciśniony. Literatura sama jest orężem i nowe orężę potworzyć jest zdolna.

Ta nieoszacowana siła narodu polskiego, po żadnym upadku naszym tak wielka nie była, bo też i powstanie nasze nigdy tak wielkim nie było. Ta siła

Custine (18.03.1790–18.10.1857) z książki *Le Monde comme il est* (Paris 1835).

¹³⁸ Zob. J. Kallenbach, *Z epoki...*, op. cit., s. 454–456.

¹³⁹ Zob. *Kalendarz...*, op. cit., s. 91–97.

pracując zdołamy zdźwignąć kamień grobowy, który dziś całą Polskę przywalił, ale jej nigdy nie zgniecie.

Na nic się nie przydadzą najlepsze książki, jeśli licznych czytelników mieć nie będą; ażeby więc – o ile to od nas zależeć może – liczbę ich pomnożyć, zakładamy Księgarnię Polską, a nadto zakład połączony Drukarni i Księgarni Polskiej zajmie się tym wszystkim, co go w stosunkach z krajem utrzymywać będzie i t.d.”

Zaczynamy od drukowania książki do nabożeństwa. Jak tylko wyjdzie z druku poszłę ją do Osieka, abyście modląc się na niej i za mnie czasem zmówili paciorek¹⁴⁰. Potem Adama *l’Histoire de l’Avenir*¹⁴¹. [s. 44] Nie wiem co to jest, ale on powiada, że narobi wiele hałasu.

Dwernicki żeni się z panną Dubroc¹⁴², 20-letnią dziewczyną!

6 października [1835 r.]

Jenerał Pac zmarł w Smyrnie 31 sierpnia, w kilkanaście dni po przyjeździe swym z Grecji¹⁴³. Wszyscy bez wyjątku żałujemy tej narodowej

¹⁴⁰ Najwyraźniej wspomniano *Ołtarzyk polski, to jest zbiór dla nabożeństwa katolickiego, 12 rycinami ozdobiony*, Paryż 1836.

¹⁴¹ Wspomniano dzieło, które ostatecznie nie zostało opublikowane. Poza Januskiewiczem informację na ten temat podaje Bohdan Zaleski, który widział je u Mickiewicza w maju 1835 r. Według Aleksandra Semkowicza Mickiewicz pod wpływem Montalemberta nie wyraził zgody, by drukować swoją pracę. W Bibliotece Polskiej w Paryżu zachowały się dwie wersje pierwszego rozdziału rękopisu. Zob. S. Pigoń, *O Mickiewiczowskiej «L’Histoire de l’Avenir»*, „Bulletin de l’Académie Polonaise des Sciences et des Lettres” 1931, s. 126–129; A. Semkowicz, op. cit., s. 112–113.

¹⁴² Januskiewicz myli się pisząc nazwisko kobiety, z którą Dwernicki ożenił się po śmierci swojej pierwszej żony. W rzeczywistości nazywała się Maria Ludwika Alina de Brok (Brock).

¹⁴³ Ludwik Pac (19.05.1780–31.08.1835) – generał, senator-wojewoda. Po klęsce powstania listopadowego emigrował do Francji, stronnik lewicy. W 1832 r. wyjechał do Londynu, by promować sprawy polskie w brytyjskim parlamencie. Finansował działalność Towarzystwa Naukowej Pomocy, Towarzystwa Literackiego, wydanie książki Józefa Straszewicza *Les Polonais et les Polonaises*. Latem 1835 r. udał się do Grecji, gdzie miał kontakty w kręgach rządowych i dyplomatycznych, na dworze króla Ottona I (1815–1867) i równocześnie z bojownikami o wolność. Zmarł w Smyrnie. Zob. S. Kieniewicz, *Pac Ludwik Michał*, [w:] PSB, t. 24, s. 718–721.

straty, a zwłaszcza ci, którzy go bliżej znali¹⁴⁴. Poznałem go dopiero w Paryżu i wielce go szanowałem.

Przed trzema dniami na zebraniu u w[ojewo]dy Ostrowskiego nastąpiło pojednanie naszych członków Sejmu; [bo]dajże stanie wkrótce komplet z 33. W tych dniach mają podpisać jakiś manifest, nam profanom jeszcze nieznamy. A zawsze pięknie, że waśnie i intrygi ustaną; żeby to tak było i w całej emigracyjnej rodzinie!

Drukować będziemy *O Naśladowaniu Chrystusa*¹⁴⁵. Może też takimi publikacjami obudzimy uczucie religijne, a nam tak potrzebna moralna, umysłowa reforma, która powinna była polityczną poprzedzić. Już krzyczą na nas, że się panoszymy, a Bóg świadkiem, że z naszej pracy nie ma kołaczy. Ale [s. 45] na to nie ma lekarstwa: wszystkie stowarzyszenia naukowe, dobroczynne, wszystkie w tych celach pojedyncze usiłowania chłostane są nielitościwe. Dlaczegoż my mamy być wolni od tego bicia?

28 października [1835 r.]

Edmund¹⁴⁶ spotkał się z panem Jourdain i pokochał go. To dobrze, bo przyjaźń takiego człowieka to prawdziwy dar niebios. Ale on stanie się nauczycielem, przewodnikiem Edmunda i ten zostanie jego kopią, będzie myślał, widział i gadał jak on i przestanie być sobą. Seweryn U[ruski] to już jedna kopia. Nawracał mnie na katolicyzm chociaż ja katolik i uprosił Jourdain'a by do mnie napisał ze Strasburga. List jego umieściłem w *Le Polonais*. Jourdain'a uważa Montalembert, katolicy Francuzcy szczerą się nim, a *L'Unisenite Catholique* liczą go w rzędzie swoich redaktorów. Pan Eustachy nawet z polityki jest katolikiem, bo ma najmocniejsze przekonanie że katolicyzm Polskę od straty uratuje.

Na przedmieściu Batignolles była jedna lekcja demokratów naszych Batignolczykami zwanych. Zbierali się, radzili nad reformą świata, tworzyli osobną [s. 46] w Emigracji emigrację, pisali absurda w *Postępie* i *Północy*, ale to wszystko nie zasługiwało [na] prześladowania. Wszystkich z Izby

¹⁴⁴ Ludwik Pac cieszył się dużą popularnością. Niektórzy badacze twierdzą, że jest pierwowzorem postaci Hrabiego w *Panu Tadeuszu* A. Mickiewicza.

¹⁴⁵ Chodzi o katolicki traktat teologiczny, napisany prawdopodobnie przez niemieckiego zakonnika, teologa i mistyka Tomasza à Kempis (ok. 1380–1471).

¹⁴⁶ Edmund Larisch, brat Eugenii.

narad odprowadzono do Ś[więtej] Pelagii, zabrano papiery, archiwa demokratyczne Poitierskie i znaleziono jakąś nitczkę wiążącą ich z odkrytym tajnym towarzystwem w Tuluzie. Gisquel¹⁴⁷, prefekt policji miał powiedzieć, że rząd wolałby Polakom żołąd płacić za granicą niż ich mieć we Francji.

Na Marais S[aint] Germain¹⁴⁸ (№ 17) mamy teraz stół wspólny, bo obaj bracia Jełowiccy tu się umieścili, mamy polskiego kucharza i obiady polskie. Jest fortepiano, na którym często nam grywa Chopin.

Pojutrze żałobne nabożeństwo po ś[więtej] p[amięci] jenerale Pacu.

25 listopada [1835 r.]

Od kilku dni dziennikarstwo francuskie i angielskie zajęte tylko przemówieniem Mikołaja¹⁴⁹ do Municypalności Warszawskiej: ostrzega, że [ona] mówić doń nie powinna, bo wie z góry, że to co [car] powie jest fałszem. – Chimera jest myśleć o Polsce. Kazałem zbudować twierdzę, a za najmniejszym poruszeniem zburzę Warszawę, a bądźcie pewni, że o jej odbudowaniu nie pomyślę. – Journal des débats półurzędowy organ umieścił tę mowę z [s. 47] uwagami swoimi, a to czyni domysł, że Francja zrywa z Rosją a garnie się do Anglii. Przez dziesięć numerów Débats nie dawali pokoju Mikołajowi, to prawda, ale z drugiej strony inny, także półurzędowy dziennik Moniteur du Commerce odrabiał pierwszego robotę. Tłumaczy to tak: że dwa są prądy w ministerstwie francuskim: pierwszego Thiers'owego jest wyrazem „Journal des débats”, drugiego Guizotowego „Moniteur”. Dzienniki angielskie nazywają Mikołaja Dżingishanem, Pawłem I. Zaczęto mówić o Polsce wszędzie, a ministerium francuskie kazało wypuścić na wolność Batigniolczyków. „Journal des débats” przedrukował swoje artykuły w osobnej broszurze i w tysiącach egzemplarzy rozrzuca je. Polacy wydają *Die coun de Nicolas* z portretami i [?]¹⁵⁰. Co najbardziej jest wymownego w „Débats” to przetłumaczyłem dla Pani:

¹⁴⁷ Henry Gisquel pełnił funkcję prefekta policji Paryża od 1510.1831 r. do 9.10.1836 r. Zob. В. Мильчина, *Париж в 1814–1848 годах: повседневная жизнь*, Москва 2013, s. 155–157.

¹⁴⁸ Rue des Marais-Saint-Germain – nazwa paryskiej ulicy, gdzie w tym czasie mieszkał Januskiewicz. Od 1864 r. nazywa się rue Visconti.

¹⁴⁹ Cesarz Mikołaj I.

¹⁵⁰ Wyraz francuski nieczytelny.

„I można się nie oburzać pomnąc na kogo wymierzona jest obelga, na jak wspaniałomyślny naród, na jakie nieszczęścia, na jakich brańców? Lecz nawzajem jest się czym pocieszać! Jakże jest wielkie i uroczyste to wyznanie, które złość wydziera [s. 48] mordercy Polski! Co? więc to nie próżny oddźwięk. Dzielni Polacy, te słowa waszego narodowego hymnu »Jeszcze Polska nie zginęła kiedy my żyjemy«. Co?, a więc jest jeszcze Polska, nawet na samej ziemi polskiej? Ta ziemia przesiąkła krwią wylaną za niepodległość, drży tedy jeszcze. I jakież to boski żywioł patriotyzmu wzrusza ją i ożywia! Były chwile żeśmy sądzili i wyznajemy to z głębokim smutkiem, że się już wszystko skończyło w polskiej krainie, iż na świecie istnieje tylko ta wygnana Polska, co przebiega Europę, by świadczyła o zbrodni swoich zabójców. Mówiliśmy: z tego bohaterskiego i wielkiego narodu pozostały więc jedynie wspomnienia i nieszczęścia! I was samych szlachetni wygnańce ogarnęły może myśli rozpacz i zniechęcenia. Wy sami widząc tylko smutne uśmiechy naokoło siebie, gdyście obcym mówili o powrocie kiedyś do zagród ojczystych, możeście nareszcie pomyśleli, że niebo skazało was na śmierć powolną z kolei na obcej ziemi?... Więc myliliśmy się – Słuchajmy! Sam ciemżyczel Polski daje nam świadectwo jej życia. Słuchajmy! zabójca głosi z gniewem, że jego ofiara oddycha jeszcze, że jej nie potrafił zabić...

[s. 49] Wszystko to pięknie, jak mówi nasz emigracyjny Baka¹⁵¹, ks[iądz] Praniewicz¹⁵², ale gdzie Polska?

Będzie, tylko wytrwajmy, naśladujmy Mendizabela¹⁵³ co o losach Hiszpanii nie rozpaczal. Stracił na wyprawę co poszła z wiatrem 400 000. Za długi sądzony w Tour de Londres, z więzienia ukartował wyprawę drugą

¹⁵¹ Autor porównuje T. Praniewicza ze znanym poetą, katolickim kaznodzieją Józefem Baką (18.03.1707–2.01.1780).

¹⁵² Tomasz Praniewicz (1793–1869) – ksiądz, pisał wiersze, od 1822 r. mieszkał w Paryżu. Po pojawieniu się emigrantów wykonywał obowiązki kapelana domowego Czartoryskich, jeden z założycieli Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich. Wśród emigrantów słynął z panegiryków, miał status grafomana. Zob. B. Konarska, *Praniewicz Tomasz*, [w:] PSB, t. 28, s. 350.

¹⁵³ Juan Álvarez Mendizábal (25.02.1790–3.11.1853) – znany hiszpański polityk. Za swoje działania podczas hiszpańskiej rewolucji w 1820 r. został skazany na śmierć, jednak wyemigrował do Anglii. Zaangażowany w finansowanie wojny domowej w Portugalii, występował po stronie liberałów. W 1834 r. prezes hiszpańskiego rządu wezwał Mendizábala do Hiszpanii i w 1835 r. mianował go ministrem finansów. We wrześniu 1835 r. – maju 1836 r. pełnił funkcję premiera.

Don Pedra, p[rzez] Portugalie zrewolucjonizował Hiszpanię i dziś błogosławi go Ojczyzna.

Elektorowie Castle Douglas¹⁵⁴ w Szkocji dawali obiad Fergussonowi, na który zaproszeni byli Czartoryski i Zamoyski. Śród toastu oświadczył, że spodziewa się dożyć chwili, w której obaczy naród polski wrócony chwale, niepodległości i szczęściu. Czart[oryski] nasz odpowiadając wyrzekł między innym: „Przyjazne nam spólczenia Europy obudzą czujność gabinetów, a baczność, przenikliwość i skuteczność ich polityki, muszą koniecznie sprowadzić odrodzenie niepodległej Polski”.

Już tu i króla mają gotowego dla niej. Belgię przyłączają do Francji, a Leopolda¹⁵⁵ przenoszą do Polski. Inni mówią przeciwnie, że Królem [s. 50] będzie Czartoryski, ja wotuję za Platerem, bo go łacniej łącać niż cudzoziemca. Będzie dawał czwartkowe obiady.

Jenerał Pac zapisał testamentem Antoniemu Oleszczyńskiemu 10 000 franków, kontynuatorowi *Historii* Mochneckiego 6 000 franków. Dla Towarzystwa Naukowej Pomocy – 50 000. Dla Towarzystwa Dobroczynności Dam Polskich – 10 000. Na emigrację polską w Ameryce – 80 000. 3/5 całego majątku za granicą będącego – dla córki, a ten majątek wynosi 800 tysięcy. Kuratorem Bignon¹⁵⁶, egzekutorami testamentu Plater Ludwik, Plichta¹⁵⁷ i mój Jełowicki¹⁵⁸.

29-go znowu obchód doroczny naszej Rewolucji w Sali Prado. Będzie mów do znudzenia, a wojewoda Ostrowski ma dar usypiania ludzi już o 7-mej wieczornej.

¹⁵⁴ Castle Douglas – miasto w południowej Szkocji.

¹⁵⁵ Leopold I (16.12.1790–10.12.1865) – król Belgii w latach 1831–1865.

¹⁵⁶ Louis Pierre Édouard Bignon (1771–1841) – francuski polityk, dyplomata, historyk, par Francji.

¹⁵⁷ Andrzej Plichta (30.11.1797–3.06.1866) – sekretarz Rządu Narodowego w czasie powstania listopadowego. Po klęsce powstania na emigracji w Paryżu, członek Komitetu Narodowego emigracji, jeden z założycieli Towarzystwa Literackiego, w którym w latach 1836–1866 pełnił obowiązki sekretarza. Jeden z fundatorów Biblioteki Polskiej w Paryżu. Zmarł w Paryżu i został pochowany na Montmartre. Zob. R. Bielecki [i inni], *Polacy pochowani na cmentarzu Montmartre oraz Saint-Vincent i Batignolles w Paryżu*, Warszawa 1999, s. 43–44.

¹⁵⁸ Aleksander Jełowicki.

16 grudnia [1835 r.]

Przed trzema tygodniami już mi mówiono, że policja mnie szuka. Poszedłem tedy do pana Gisguel sam i rozmówiłem się otwarcie: jeśli chcecie żebym porzucił Francję, to w końcu wyjadę ale wołałbym zostać. Gisguel mnie upewnił, że Thiers jest dobrze dla mnie dysponowany i że mogę [s. 51] spokojnie siedzieć.

30 grudnia [1835 r.]

Przyszła nam fantazja wydawać Rocznic Emigracji Polskiej¹⁵⁹ i oto pierwszy numer jego posyłam. Prosimy więc o korespondencję, o no-winy. Wczoraj było otwarcie Izby. Król Filip ani bąknął o Polsce.

Umiński miał mieć dwa pojedynki w Boulogne, skończyło się na jednym śniadaniu, a było zawziętości wiele z obu stron.

Mieliśmy wielki pożar książek. Spaliło się na 200 000 franków, a w nich *Emilii Plater* za 1 000.

Z sprzedaży sklepów Dam Polskich pod prezydencją księżnej Czartoryskiej wpłynęło 12 000. Anglicy za jeden pączek w bufecie płacili po 200 franków. Là on est volé comme dans le bois mais par les plus jolies créatures du monde¹⁶⁰. Panowie Zhager, Belgioso¹⁶¹ i im podobni.

Olga Gorbaczewa

¹⁵⁹ „Rocznik Emigracji Polskiej” – literacki i polityczny tygodnik informacyjny. Ukazał się w Paryżu w 1836 r., redaktorem i wydawcą był A. Jełowicki. Opublikowano 42 numery.

¹⁶⁰ Tutaj będziesz okradziony jak w lesie, ale rękami najładniejszych stworzeń na świecie (fr.).

¹⁶¹ Osoby nieznane.